

17. YÜZYIL OSMANLI TÜRKÇESİ VE BİN MUHAMMED SALİH¹ 17. CENTURY OTTOMAN TURKİSH AND BİN MUHAMMED SALİH

Sami BASKIN²

Özet

Çok uluslu geniş Osmanlı coğrafyasında, Türkçenin gelişimi her yerde aynı seviyede değildir. Örneğin 17. yüzyılda Mısır ve çevresinde Kıpçak Türkçesinden Oğuz Türkçesine geçişin son aşamaları yaşanırken Anadolu ve Rumeli'deki Oğuz Türkçesi, Klasik Osmanlı Türkçesi dediğimiz içinde Arapça ve Farsçanın yoğun olduğu bir Türkçe dönemine ulaşmıştır. Ayrıca bu devirde, Arap dünyası başta olmak üzere, Türkçe bilmeyen Osmanlı tebaası gündelik yaşamları için Türkçe öğrenmek, Anadolu ve Rumeli'deki Türk halkı da Osmanlı kültür ve sanat dilini anlamak için Arapça ve Farsçayı öğrenmek ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu dönemin dilsel gelişmelerine vakıf ve halkın ihtiyaçlarını iyi tespit eden, *Bin Muhammed Salih*, Irak, Mısır, Anadolu ve Rumeli'de Türk dili ile ilgili çalışmalar yürütmüştür. Özellikle, *Eş-Şüzürü'z-Zehabiyye ve Kita'î'l-Ahmediyye fi-Lugati't-Türkiyye*, *Kamûsu'l-Ervâmu fi Nizâmi'l-Kelâmi*³, *Uknumu fi Lugati'r-Rûmi* ile *et-Tercumânu fi Lugati Âli Osmâni* adlı eserleri, hem dönemin Türkçesi hem de bu dil vasıtasıyla gerçekleştirilen eğitim-öğretim, sözlükçülük vb. faaliyetler açısından önemli veriler içermektedir. Bu çalışmada, adı geçen eserlerden hareketle Bin Muhammed Salih'in yaşamı, Türk diline katkıları ve *Eş-Şüzürü'z-Zehabiyye ve Kita'î'l-Ahmediyye fi-Lugati't-Türkiyye* adlı eseri ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi, Bin Muhammed Salih, sözlükçülük, Eş-Şüzürü'z-Zehabiyye ve Kita'î'l-Ahmediyye fi-Lugati't-Türkiyye.

Abstract

Progress of Turkish language isn't at the same level in every part of large, multinational Ottoman geography. For instance, in 17th century, Oğuz Turkish in Anatolia and Rumelia reached a period which was called Classical Ottoman Turkish and was abundant in Arabic and Persian words, while the last phase of transition from Kıpçak Turkish to Oğuz Turkish was seen in Egypt and its surroundings. Also, in this period, Ottoman citizens, especially the Arabic world, who did not know Turkish needed to learn Turkish for their daily life, and Turkish citizens in Anatolia and Rumelia needed to learn Arabic and Persian to understand culture and art language. Bin Muhammed Salih, who was acquainted with the latest linguistic developments of the era, determined these needs of public and conducted some studies on Turkish language in Iraq, Egypt, Anatolia and Rumelia. Especially *Eş-Şüzürü'z-Zehabiyye ve Kita'î'l-Ahmediyye fi-Lugati't-Türkiyye*, *Kamûsu'l-Ervâmu fi Nizâmi'l-Kelâmi*, *Uknumu fi Lugati'r-Rûmi* and *et-Tercumânu fi Lugati Âli Osmâni* contain important data about both Turkish language of current period and services such as education, lexicography etc. which were conducted via Turkish language. In this study, with reference to the mentioned work, Bin Muhammed Salih's life, works and his contribution to

¹ . Bu makale 2012 yılında Ondokuz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamladığım *Eş-Şüzürü'z-Zehabiyye ve'l-Kitai'l-Ahmediyye fi'l-Lugati't-Türkiyye (Sözlükbilimsel Bir İnceleme)* başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden hareketle yazılmıştır.

² . Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

³ . Yayına hazırlanmaktadır.

Turkish language were discussed and reviewed with his works *Şüzürü'z-Zehebiyye ve Kıta 'i'l-Ahmediyye fi-Lugati 't-Türkiyye*.

Keywords: 17th century Ottoman Turkish, Bin Muhammed Salih, lexicography, *Şüzürü'z-Zehebiyye ve Kıta 'i'l-Ahmediyye fi-Lugati 't-Türkiyye*.

17. yüzyılda Osmanlı devleti, Kuzey Afrika, Orta Doğu, Anadolu ve Orta Avrupa'yı içine alacak kadar geniş sınırlara ulaşmıştı. Bu geniş sınırlar içinde farklı ırklara mensup halklar ve bu halkların konuştuğu diller bulunmaktaydı. Türk olmayan halkların devlet dilini anlamak için Türkçe öğrenmeye ihtiyaçları vardı. Yapılan araştırmalar bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik pek çok etkinliğin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu devirde örgün eğitim kurumları yaygınlaşmadığı için dil eğitimi genellikle bireysel çabalar ve var olan kişisel imkanlarla gerçekleşmiştir. İmkan sahipleri genellikle çocuklarının eğitimi için hocalar bulmuş ve özel derslerle çocuklarının Türkçe öğrenmesini sağlanmıştır. Bu tür eğitim-öğretim faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerden birisi de Mısır ve çevresidir. Çünkü bu bölgede Türkçe 1250 yılında kurulan Memlûk devletinden beri resmi dildir ve halk bu resmi dili öğrenmek için gayret etmiştir. Osmanlının bölgeye hakim olması ile yerli Arap halkın Türkçeye ilgisi ve eğitim-öğretim geleneği 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

17. yüzyılda özellikle Anadolu ve Rumeli'de yoğun olarak yaşanan Türkler ise, sanatsal ve kültürel faaliyetlerde yer almak veya bu faaliyetlerin dilin anlayabilmek için edebi dil olan Osmanlı Türkçesini anlamaya çaba sarf etmiştir. Zira bu dönem Türkçesine Arapça ve Farsçanın belirgin bir etkisi olmuştur. Hatta bu dillerden alınan isimler, sıfatlar, terkipler ve diğer dil bilgisi kaideleri Türkçenin doğal yapısını tehdit eder duruma gelmiştir. Bu dönemin dilini anlamak Eski Anadolu Türkçesine nazaran zordur.

Görüldüğü gibi 17. yüzyılda Osmanlı tebaasında, Türk olmayanların Türkçe, Türk olanların da Arapça ve Farsça öğrenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yaşayan ve *Molla Salih* olarak ünlenmiş *Bin Muhammed Salih*, Irak, Mısır, Anadolu ve Rumeli'yi dolaşmış ve halkın bu beklentilerine uygun eğitsel faaliyetlerde bulunmuştur. Bu çalışmada yazarın Mısır'da *Eş-Şüzürü'z-Zehebiyye ve Kıta 'i'l-Ahmediyye fi-Lugati 't-Türkiyye* (ŞZ) adıyla yazdığı Türkçe öğretim kitabından hareketle onun hayatı, eserleri ve Türk diline katkısı değerlendirilmiştir.

ŞZ, 17. yüzyılda Mısır'da yazılmış bir Türkçe öğretim kitabıdır. Yazar, *Bin Muhammed Salih*, Mısır'da kadılık görevini yürüten *Şerif Muhammed el-Hüseyni'l-Cemezi*'nin *Ahmet* isimli oğluna Türkçe öğretmek için (Atalay, 1949: IV) bu kitabı yazmıştır. Ancak yazar, kendine özgü ve tüm Arap çocuklarının yararlanabileceği bir eser yazmaya çalıştığını kitabın

ön sözünde anlatmıştır. Bu kitap, döneminin eğitim-öğretim anlayışına ve Mısır, Suriye gibi Orta Doğu coğrafyasında (*Memlûk Sahası*), 13. yüzyıldan itibaren Arap çocuklarına Türkçe öğretmek için yazılan kitaplara uygun biçimde kaleme alınmıştır. Döneminin eğitim anlayışı, takrir yöntemine dayanır. Bu yöntemde kural ve kelime ezberlemek esastır. Bunun için Memlûk sahasındaki bu anlayışla yazılan eserlerde dil bilgisi kurallarına ek olarak sözcük listeleri verilmiştir. Kurallar genellikle öğrencilerin ana dili olan Arapça ile yazılı iken, sözcük listelerinde kaynak dil Arapça, hedef dil de Türkçedir. Bu yönüyle iki dilli bir dil bilgisi sözlükler oluşturulmuştur. Dil bilgisi-sözlük mahiyetindeki bu eserler, Türk dili tarihi, Türk eğitim tarihi ve Türk sözlükçülük geleneği bakımından önemlidir.

ŞZ, 17. yüzyıldan günümüze değin müellifler tarafından çeşitli zamanlarda çoğaltılmıştır. Ayrıca H. 1253 (M. 1837) yılında Bulak Matbaasında, kitabın gözden geçirilmiş biçimi *Kitābu Tercümānu't-Türkî ve'l-'Arabî* adı ile yayımlanmıştır. Günümüzde ŞZ'nin Türkiye, Mısır, Fransa, İngiltere, Tunus, Suudi Arabistan, Irak başta olmak üzere çok büyük ülkede nüshaları bulunmaktadır.

ŞZ kitabının hem geniş bir coğrafyada hem de uzun yıllar kullanılmasının temel nedeni *Bin Muhammed Salih*'in eserini sağlam temellere dayandırması ve örneklerini iyi seçmiş olmasındandır. Yazar, bu durumu şu cümlelerle anlatmıştır:

“Ben, bu kuralı dikkate alarak bu çekici risaleyi, çok sık kullanılan kaynaklara uygun biçimde topladım, yazdım. Aynı şekilde isimlerin de kolay elde edilebilenlerden, ulaşılması zor olmayanlardan olmasına dikkat ettim.”

Bin Muhammed Salih'in çok sık kullanılan kaynaklar diye bahsettiği eserler, ŞZ'nin ön sözünde ve kitabın sonundaki bölümde belirtilmiştir. Yazar, ön sözde kendisinde bulunan eserleri yazmıştır. Bunları yazarken de bu kadar çok eserin ancak devrin sayılı alimlerinde bulunabileceğini söylemiş, böylece kendisinin bu kişilerden olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Bu eserler arasında ön plana çıkan ve yazarın açıkça yararlandığı belli olan eserlerin genel özellikleri ile ŞZ'ye etkileri şöyledir:

Mirkât (Mirkâtü'l-Luğa - مرقات اللغة): Osmanlı âlimi *Abdullah Kesteli*'nin (ö. 948/1541) Arapça-Türkçe sözlüğüdür (DİA, C.30, 2005: 161). *Kesteli* (ö. 948/ 1541), Aydın'ın Kestel köyünde doğmuş, Arapça ve sözlük hazırlama alanında derin bilgisi olan bir zattır. *Mirkâtü'l-Luğa*, 30.000 madde başı içeren büyük bir sözlüktür. Müellif bu madde başlarının 14.000'ini *Cevheri*'nin *eş-Şihah fi'l-luğa* adlı eserinden, 16.000'ini de *Fîrûzâbâdî*'nin *el-Kâmûsü'l-Muhit*'inden almıştır. Eserde Kestelî, önce Arapça kelimeleri yazmış sonra Türkçe karşılıklarını vermiştir. Bu husus bakımından ŞZ ve *Mirkâtü'l-Luğa* birbirine benzemektedir.

Mirkâtü'l-Luğa'daki sistem, *Cevherî ile Fîrûzâbâdî*'nin sözlüklerindeki sisteme benzer. Kelimenin son harfi “*bab*”, ilk harfi de “*fasıl*” içinde belirtilmiştir. Sözlükte aranan herhangi bir kelime, son harfinden ilk harfine doğru bir sıra takip edilerek bulunur. Birden fazla anlama sahip olan kelimelerin anlamı, önceliğine göre sıralanarak verilmiştir (Yüce, 1988: 113). *ŞZ*'de ise alfabetik bir sıralama bulunmamaktadır. Kelimeler, kavram alanına göre listelenmiştir.

Ahterî-i Kebîr (اخترى كبير): Arapça-Türkçe sözlüktür. Müellifi, büyük lugat âlimi *Ahterî* mahlaslı *Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin Karahisârî*'dir. Ahterî, Farsça “yıldız” demektir. Muslihiddin Mustafa (ö. 968/1560-61), büyük yıldız anlamına gelen “*Ahterî-i Kebir*” adlı eserini Arapça kaynaklardan yararlanarak 952 (1545) yılında tamamlamıştır⁴. Bu eserde yaklaşık 40.000 kelime bulunmaktadır. Bu eseri Türk sözlükçülüğünde önemli kılan başlıca özellikler şunlardır:

- Yazarın, Arapça kelimeleri, sülâsi ve rûbâî köklerini dikkate almaksızın yazılışlarına göre alfabetik biçimde tertip ederek kendinden önceki sözlüklerden ziyade bugünün sözlük anlayışına benzer bir yaklaşımla yazmış olması,
- Çok kullanılan kelimeleri seçip almak suretiyle kitabın hacmini küçültmesi ve sözlüğü el kitabı haline getirmesi,
- Kelimelerin karşılıklarını mümkün olduğu kadar Türkçe vermesinin yanında, eş anlamlı bir diğer Arapça kelimeyle de pekiştirmesi,
- Verdiği manaya göre kelimeyi bir Arapça cümle içerisinde kullanarak tanımlaması vb. özellikler yazarının çağdaş sözlükçülük anlayışına ne kadar yakın olduğunu göstermektedir (Kılıç, 1989: 184-185).

Bin Muhammed Salih, *ŞZ*'nin ön sözünü oluştururken *Ahterî-i Kebir*'den yararlanmıştır. Çünkü *ŞZ*'nin giriş kısmı ile *Ahterî-i Kebir*'in giriş kısmı üslup bakımından birbirine benzerler. *ŞZ*'nin girişi: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي شَرَّفَ الْإِنْسَانَ وَوَدَّاهُ بِاللِّسَانِ وَكَرَّمَهُ عَالِي سَائِرِ الْمَخْلُوقَاتِ وَفَضَّلَهُ مِنْ شَيْءٍ مِنَ تَحْيِيرِ الْأَعْيَانِ (Hamd; insanı şereflendiren, konuşma yetisi ve dil yeteneği ile süsleyen, onu diğer yaratıklardan değerli kılan, kullarından dilediğini, güzel konuşma ve dilleri birbirinden ayırt edebilme gücü bakımından dilediği kimseye karşı üstün kılan Allah'adır.)

⁴ . Karahisârî, Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin, (1875). *Ahterî-i Kebir*, İstanbul: Ali Bey Matbaası adlı eserin son sayfasından eserin kim tarafından, nerede ve ne zaman yazıldığı yer almaktadır.

Ahterî-i Kebir'in girişi: **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي شَرَّفَنَا بِالنُّطْقِ وَوَلَّىٰ إِيَّاكَ بِالْفَصَاحَةِ وَالْتَّمِيْنَا بِرِزْقِهِ الْإِلَهِيَّ بِدَائِلِي تَحِيَّيرِ**

(Hamd; bizi konuşma yetisi ve dil yeteneği ile şereflendiren, güzel konuşma (fesahat) ve anlatma (gösterme) becerisi ile diğerlerinden üstün kılan, dilleri, konuşmaları birbirinden ayırt etmeyi bize lütfeden Allah'adır.) (Karahisârî, 1875: 1).

ŞZ'nin içerisinde Ahterî-i Kebir'deki ifadeleri andıran daha, pek çok söze rastlamak mümkündür. Bu eserin iki dilli olması (Arapça-Türkçe), çok kullanılan sözcükleri ele almaları, metin içindeki açıklamalarda üslubun birbirine benzemesi iki eseri sözlükbilim açısından birbirine yaklaştırmaktadır.

Ni'metu'llah (نعمة الله): *Sofyalı Ni'metullâh Ahmed* tarafından düzenlenmiş, *Farsçadan Türkçeye* bir sözlüktür. Bu sözlük pek çok kaynaktan yararlanılarak oluşturulmuş olsa da en çok *Lugat-i Halimî*'den etkilenmiştir (İnce, 2010: 265). Sözlük sahibi Ni' metullâh'ın asıl adı Halil'dir. Sofya'da doğmuş, minencilikle⁵ ustalaşmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelmiş, Nakşibendî tarikatına intisap etmiş, Emir Buhari Zaviyesi şeyhi Abdüllahatif Efendi'nin hizmetine girmiş ve Zaviyenin kütüphanesinde görev almıştır. Kitabını da burada yazmıştır (İnce, 2010: 266). Ni'metu'llah'ta alfabetik sıralama vardır. Ancak alfabetik sıralamada kelimenin harekesi esas alınmıştır. Bu, Farsça-Türkçe eserlerde en sık görülen düzenleme biçimidir. Ni'metullâh'ta masterlarla isimler ayrı ayrı bölümlerde ele alınmıştır (İnce, 2010: 267). Benzer bir düzenleme, ŞZ'de de vardır. ŞZ'nin M nüshası dışındaki nüshalarında fiiller bölümü için “masterlar” denmiştir. Ve bu bölüm isimler bölümünden ayrı düzenlenmiştir.

Dānistan (دانستن): Bu sözlük, konularına göre düzenlenmiş ilk sözlüklerdendir. Eserin asıl adı *Tuhfetü'l-Hâdiyye*'dir. H. 864/M. 1460 yılında *Muhammed b. el-Hâc* tarafından hazırlanmıştır (İnce, 2010: 266). Konu tasnifli bir sözlüktür. Sözlük olmakla birlikte Farsçanın temel dil bilgisi kurallarını da içerir. Bu yönüyle çocuklar ve Farsçayı yeni öğrenenler için hazırlanmış bir dil bilgisi-sözlük kitabıdır (Çetin, 2006: 119). ŞZ ve *Tuhfetü'l-Hâdiyye* eserleri hazırlanma amaç ve biçimleri bakımından birbirine benzerler. İkisi de kavram alanlarına göre düzenlenmiş kelime listeleri ve yabancı dil öğrenenler için başlangıç seviyesinde dil bilgisi kuralları sunarlar.

Halîmî Çelebi (حليمي چلبی): Asıl adı *Abdülhalim*'dir. Kastamonu'da doğmuş, Bursa ve Arap ülkelerinde ilim öğrenmiş bir şairdir. Ölümüne (922/1516) kadar geçen sürede Yavuz

⁵ . Minencilik: Altın, gümüş vb. madenlerden yapılmış eşya üzerine vurulan yeşil, lacivert ya da gök mavisi renginde şeffaf veya donuk cama benzeyen sır tabakasını oluşturmak, süslemek (Ayverdi, 2006: 2078)

Selim'in yanında bulunmuştur. Yavuz Selim'in Trabzon şehzadeligi zamanından başlayan yakınlıkları sarayda devam etmiştir. Yavuz Selim, Halîmî Çelebi'ye o kadar ilgi göstermiştir ki bir ara itibarı vezirlerden fazla olmuştur. Hatta vezirlerin bazılarının padişaha arz edilecek hususları önce Halîmî'ye danışıp daha sonra padişahın huzuruna çıktıkları rivayet edilmiştir. Halîmî, Yavuz Sultan Selim'le birlikte Mısır seferine katılmış, dönüşte Şam yakınlarında hastalanmış ve Şam'da vefat etmiştir. Cenazesine bizzat padişah katılmıştır. Halîmî Çelebi, Arapça ve Farsça müşkül beyit ve muammaları çözme konusundaki başarısıyla tanınmıştır (Abdülkadiroğlu, 1997: 343). Bin Muhammed Salih, ŞZ'yi yazarken Halîmî Çelebi'nin hangi eserinden yararlandığını belirtmemiştir.

İbn Melek (ابن ملك): Asıl adı *İzzettin Abdüllatif*'tir. Aydınoglu Mehmed Bey'in Tire'de yaptığı medresenin müderrisidir. Hanefi mezhebinin fıkıh alimi ve lugat yazarıdır. *İbn Firişte* veya *Firişteoğlu* olarak da bilinir. Aydınogulları zamanında Tire'de uzun süre yaşamış ve yöneticilerden büyük saygı görmüştür. Türkistanlı olduğuna dair rivayetler bulunan İbn Melek'in hakkında Evliya Çelebi, onun Manisa'da Saruhan Medresesi'nde öğrenim gördüğünü ve orada halkın ziyaret ettiği bir hücrenin bulunduğunu belirtmiştir. Özellikle fıkıh, usûl-i fıkıh ve hadis ilimlerinde zamanın önde gelen isimlerinden biri olan İbn Melek, Timur'un Tire'ye gelişi sırasında yanında bulunan meşhur âlim Seyyid Şerif el-Cürcânî ile görüşmüş ve ilim alışverişinde bulunmuştur.

İbn Melek değişik alanlarda çok sayıda eser kaleme almıştır. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan *Menârü'l-Envar* ve *Meşâriku'l-Envar* şerhleri ile *Mecma'u'l-Bahreyn Şerhi* zamanında çokça itibar görmüştür. Ama *Firişteoğlu Lugatı*, en eski Arapça-Türkçe sözlüklerinden biri olması nedeniyle önemlidir. Bu eseri müellif, torunu Abdurrahman için yazmıştır. Manzumdur ve yirmi iki kıtadan oluşmuştur. Büyük kısmı Kuran-ı Kerim'de geçen Arapça kelimelerin Türkçe karşılığından ibarettir. Kendisinden sonra yazılan başta Subha-i Sıbyân ve Tuhfe-i Vehbî olmak üzere pek çok sözlüğe öncülük etmiştir (Baktır, 1999: 175-176; Süreyya, 1996: 844).

Tuĥfetu Ĥusāmî (تحفة حسام): Anadolu sahasında yazılmış ilk *Türkçe-Farsça* manzum sözlüktür. *Ĥusam b. Hasan el-Konevî* (ö.1392), tarafından kaleme alınmıştır. Tuĥfetu Ĥusāmî'nin tam adı ise *Tuĥfetu Ĥusāmî ez Mülteķāt-i Šāmî*'dir. Ve 305 beyitten oluşmuş bir sözlüktür (Turan, 2007: 18; Yakar, 2009: 1017).

Tuĥfetu Šāhidî (تحفة شاهدي): *Muĝlalı İbrahim Dede* tarafından 921/1515 yılında yazılmıştır. Muĝlalı İbrahim Dede, Mevlevî şeyhidir. Šāhidî mahlasıyla şöhret bulmuştur. Yazdığı eser, manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin en meşhuru ve en makbul olanıdır. Bu eseri

değerli kılan unsur, kelimelerin vezne uygun biçimde düzenlenmesidir. Ayrıca bu eser, hakkında en çok şerh yazılan manzum sözlüktür. Ona yakın şerhi bulunmaktadır (Turan, 2007: 18; Yakar, 2009: 1017).

Şerh-i Dibaceti Gülistan (شَرْحِ دِيْبَةِ الْغُلِسْتَانِ): *Lâmi 'î*, Osmanlının yükselme döneminde yaşamış önemli bir şair ve tercümandır. Fars edebiyatının tanınmış birçok eserini Türkçeye aktarmıştır. Molla Camî (ö.897/1492)'nin eserlerinin çoğunu Türkçeye tercüme ettiğinden *Lâmi 'î*, Camî-i Rûm olarak da anılmıştır. Ölümüne (938/1532) kadar yaklaşık 45 eser yazmıştır. Lâmi'î'nin bu eserlerinden Sa'dî-i Sirazî'nin Gülistan isimli eserinin ön sözünün şerhi niteliğindeki *Şerh-i Dibaceti Gülistan*'dan (Öztahtalı, 2011: 293) ŞZ yazarı yararlanmışır. *Bin Muhammed Salih*, ŞZ'nin ön sözünde Türk diline ait ses bilgisi kurallarını açıklarken Lâmi'î bu dibacesinde benzer bilgiler bulunduğu dile getirmiştir (M_{5a-4/8}).

Ed-Dürretü'l-Muđiyyetü fi'l-Luğati't-Türkiyyeti (الدُّرَّةُ الضُّعِيَّةُ التُّرْكِيَّةُ): Memlûklular döneminde Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış eserlerden biridir. *Ebû Hâyyan* tarafından yazılan "Türk dilinin parlayan incisi" DM, 1963 yılında Venedik'te toplanan II. Milletler Arası Türk Sanatları Kongresine katılan Ananiasz Zajaczkowski tarafından Şark el yazmaları arasında bulunmuştur. Orijinal nüshası Floransa'daki Medicea Bibliotheca Laurenziana'da Orient 130 numaradadır. Bu yazma eserin müstensihi Hüsrev b. Abdullah'tır (Toparlı, 2003: V-VI). Eser, 24 bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk 23 bölümünde (2a-19a) çeşitli başlıklar altında kelime listeleri, 24. bölümde ise (19a-24a) konuşma cümleleri yer almaktadır. Bu son bölüm Kıpçak Türkçesinin konuşma dilinin aydınlatılması için oldukça önemlidir. Eser, 22. ve 23. bölümleri eksik olarak 1965-1969 yılları arasında Rocznik Orientalistyczny dergisinde dört bölüm olarak yayımlanmıştır (Argunşah, 2010: 188). 22. ve 23. bölümlerinde Türk erkek ve kadın adları yer almaktadır (Toparlı, 2003: VI). Recep Toparlı, 2003 yılında eseri metin, dizin ve tıpkıbasımı içerecek biçimde yayımlamıştır.

Bin Muhammed Salih, ŞZ'yi tamamladığında *Ebu Hâyyan*'a ait olan DM'ye baktığını ve kendi eseriyle karşılaştırdığını belirtmiştir (M_{4a-2/6}). ŞZ, DM gibi kavram alanları dikkate alınarak düzenlenmiştir. Ayrıca iki eserde de bölümlerden sonra günlük konuşma cümlelerine yer verilmiştir.

Ta'limi Mute'allim (تعليم المتعلم): *İmam Burhaneddin ez-Zernuci* eğitim-öğretim ile ilgili kitabıdır. Kitap, ilk asırda yaşamış İslam akademisi mensubu alimlerin eğitim-öğretim anlayışlarını ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Kitapta 13 kısım bulunmamaktadır. Birinci kısımda eğitim-öğretime başlarken takip edilecek yöntem anlatılmıştır. Daha sonraki bölümlerde ise yazıldığı dönemin eğitim anlayışına uygun olarak fiş tutma ve yazma usulü

üzerinde durulmuştur. Bu bölümlerde not alma, hoca ve arkadaş seçme, ilme ve alime saygı, anneye, babaya, hocaya nasıl davranılmasının gerektiği, derse çalışma biçimi gibi konular anlatılmıştır (Yavuz, 1990: XIV). ŞZ'nin son sözü, bu kitapta anlatılanların özeti niteliğindedir. Zaten Bin Muhammed Salih, ŞZ'nin son sözünde “(Bu kitabı) *Ta'limi Mute'allim*'den ve *Gazali*'nin kitabından nakil yoluyla oluşturdum.” (M_{37a-8}) diyerek *Burhaneddin ez-Zernuci*'nin eserinden alıntılar yaptığını açıkça belirtmiştir. ŞZ'nin ön sözünde eğitim-öğretim yönteminin (takrir yöntemi) vurgulanmış olması, son sözünde de ders çalışmanın gerekliliği, anne ve babaya itaat, hoca seçimi, dinî ve örfî kurallarına riayet etme gibi konular anlatılmış olması iki kitap arasındaki temel benzerliklerdir. Kısaca, ŞZ hem içerik hem de kitap düzeni bakımından *Ta'limi Mute'allim* ile benzer yönleri sahiptir.

Bin Muhammed Salih, bu kitaplardan başka kaynaklara da başvurmuştur. Bunlar: genellikle Arapça-Türkçe, Arapça-Farsça, Türkçe-Farsça yazılmış iki dilli eserlerdir. *Gazali'nin risalesi*, *Sıhahu'l-Acem*, *Sıhahu'l-Beyan*, *Cevahiru'l-Ukud*, *Âmdusena*, *Lugatu Gülistan*, *Mesnevi* veya bunların şerhleri bu kaynaklardandır.

Yazarın bu kadar çok esere başvurmuş olması işini önemsemesindedir. Yazarın bu titizliği, Türkçe eğitimi amacıyla çok geniş bir coğrafyada uzun yıllar kullanılabilecek nitel ve nicel özelliklere sahip bir eser ortaya çıkarmıştır. Nitekim 17. yüzyılın başında yazılan bu eser asırlar sonra 1802'de Bulak matbaasında çoğaltılıp aynı amaç doğrultusunda kullanılmaya devam etmiştir.

ŞZ'nin yazılma sürecini anlatırken İbn Muhammed Salih, onu böyle bir eser vücuda getirmeye iten etkenlerden de bahsetmiştir. Bunların ilki, kendisinin bir kitap yazma düşüncesinin olmasıdır. İkincisi, çevresinde bulunanların kendisine Türkçe eğitimine yönelik bir eser yazması hususunda baskı yapmasıdır. Üçüncüsü yazarın daha önce yazılan Türkçe öğretimi kitaplarını yetersiz görmesi, dördüncüsü ve en önemlisi ise, Mısır'da kadı görevini ifa eden şahsın oğlu Ahmet için özel ricada bulunmasıdır.

ŞZ'de yazar, önsöz kısmında kitabı kime, neden yazdığını, hangi kaynaklardan yararlandığını, dönemin sosyo-kültürel durumunu, Türkçe ile Arapça arasındaki ses farklılıklarını vb. anlattıktan sonra kitabın asıl bölümlerini dört başlıkta kaleme almıştır. Bunlar, dil bilgisi kategorileri esas alınarak düzenlenmiştir

Birinci Bölüm: Türemiş Kelimeler (fillerden türetilen mastar, emir, yasaklama, geçmiş zaman, geniş zaman, ism-i fail, olumsuzluk ve çoğul)

İkinci Bölüm: İsimler (organ adları, altı yön, giyim, insanın nitelikleri, hayvanlar, deniz ve denizde yaşayanlar, yeri, göğü yaratanın adı ve yer ile gökte olanlar, yer ve yerde olanlar (madenler, yer şekilleri, meyveler vb.), karşıt, yakın ve es anlamlı kelimeler, renkler ve

özürler, ev ve evin içindekiler, savaş aletleri, at ve at takımları, ev eşyaları, meyveler ve bitkiler, taneler (hububat, tahıl), sütler (süt ürünleri) ile meslekler ve zanaatlar).

Üçüncü Bölüm: Zamirler, İşaret İsimleri, Edatlar, İzafet

Dördüncü Bölüm: Türkçe ve Arapçada Ortak Kullanılan Kelimeler

Kitap bu dört bölümden sonra günlük kısa konuşma cümlelerinden oluşan bir sonuç bölümü de içerir.

Kitabın birinci bölümünde fiiller kategorilere ayrıldıktan sonra çağrışım alanlarına göre sıralanmıştır: gelmek-gitmek, koşmak-durmak, gülmek-ağlamak vb. Burada genellikle zıtlıklardan yararlanılmıştır. Ancak kelimelerin yakın anlamlıları da bunlarla beraber verilmiştir. İkinci bölümde yer alan isimler ise kavram alanlarına göre düzenlenmiştir. Üçüncü bölümdeki dil bilgisi konuları ise Arap dil bilgisi anlayışına uygun olarak görevli kelimeler olarak ele alınmıştır. Bunlar: zamirler, edatlar vb. Kitabın dördüncü bölümü olan *Türkçe ve Arapçada Ortak Kullanılan Kelimeler*, 17. yüzyılda Türkçenin Arapça ile etkileşimi ve bu iki dilin diğer dillerden etkilenmesini tespit etmek açısından önemlidir. Ayrıca kitabın sonunda yer alan günlük konuşma cümleleri Türkçenin 17. yüzyıldaki söz dizimi çalışmaları için önemli veriler içermektedir.

Atalay'a göre *Bin Muhammed Sâlih*'in ŞZ dışında, *Ḳamûsu'l-Ervâmu fî Nizâmi'l-Kelâmi*, *Uḵnum fî Luḡati'r-Rûm* ile *et-Tercumân fî Luḡati Âli Osmân* adında kitapları da mevcuttur (1949: VI).

Bu eserlerde *Bin Muhammed Sâlih*'in kimliği, nereli ve nasıl biri olduğu hakkında açık bilgiler bulunmamaktadır. Sadece kitaplar içine serpiştirilmiş bilgilerden hareketle İstanbul'a gitmek istediği, babası ve kardeşlerinin orada olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ŞZ'nin A nüshası olarak adlandırdığımız Milli Kütüphane (Ankara) 06 Mil Yz A 4764/1'de kayıtlı nüshanın kapağındaki *ŞZ, 5: تَابُ الشُّرِّ اللّٰهِيَّةِ الْاَوْثَقِيَّةِ فِي اللُّغَةِ التُّرْكِيَّةِ لِاِمَامِ الْعَالِمِ الْعَلَّامِ مَوْلَا صَاحِ اَفَنْدِي*, *imâm, âlim, Molla Salih Efendi olarak bilinen kişininidir.*” yazısı yazarın hem bilinen hem de bilgin bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bu ve yazdığı diğer kitaplardaki bilgiler bir araya getirildiğinde yazarın kayıtlarda *Salih Mehmed Efendi (Hoca-zâde)* olduğu ortaya çıkmaktadır. *Salih Mehmed Efendi (Hoca-zâde)*, Hoca Sa‘deddin Efendi'nin beşinci oğludur. 16 Cemaziye'l-evvel 990 (8 Haziran 1582) gecesi doğmuştur. Selanik, Mekke, Mısır ve Edirne mollası olmuştur. 1031'de (1622) kısa bir süreliğine İstanbul kadısı olmuş sonra ayrıldı. Zilka'de 1031'de (Eylül 1622) ikinci defa İstanbul kadısı olmuştur. Bu görevini Cemaziye'l-evvel 1033'de (Şubat-Mart 1624) azledilene kadar sürdürmüştür. Safer 1038'de (Ekim 1628) Anadolu kazaskeri olmuştur. 8 Recep 1038'de (3 Mart 1629) de vefat etmiştir.

Eyüp'te babasının yanında defne edilmiştir. İnsanlar onu, iyi huylu, iffetli, latif birisi olarak tanımıştır. İki kız çocuğu olmuştur. Bunlar; Ayşe Hanım ve Sâliha Hanımdır. Sâliha Hanım daha sonra Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi ile evlenmiştir (Süreyya, 1996: 1468).

Bin Muhammed Salih, Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmını dolaşmıştır. Kendisi gezdiği yerlerin diline ait çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Bunlar Türk dili araştırmaları açısından oldukça önemlidir. Mısır'da yazılan ŞZ'nin ön sözündeki “*Bu zamanın devleti, Osmanlı devletidir. Onların dili de Sultaniye Türkçesidir (Osmanlıca).*” söz, bu bölgedeki Türkçenin Kıpçak Türkçesinden Oğuz Türkçesine dönüştüğünü belirtir. Ayrıca bu dönüşümün tüm Osmanlı diyarı için henüz tamamlanmadığını da belirtir. Bin Muhammed Salih kitabında Kıpçakların varlığına dair şu ifadelerde bulunmuştur: “*Kûfe ve çevresi ile buna benzer Tatar(Kıpçak) bölgelerinde hâlâ Tatarca(Kıpçakça) kullanılmaktadır. Ben bu bölgelere doğru gittiğimde, belirttiğimiz gibi, onların bu kelimeleri kullandığını gördüm*”. Bu sözler bölgedeki Kıpçak (kendi ifadesi ile Tatar) varlığının ne kadar azaldığını, dönüşümün son aşamalarda olduğunu gösteren önemli ifadelerdir. Kitaptaki Türkçe sözcüklerin ses ve yapıları incelendiğinde Kıpçak özelliklerin az Oğuzca özelliklerin çok olduğu görülmüştür. Kıpçak özellikleri birkaç örnekte bulunmuştur. Bunlar: kelime başındaki *talar*, *köstermek* *baçka*, *kepşe* vb. kelimelerdeki (t>d, k>g, ş>ç ve ş<ç) ses özellikleri kitapta verilen sosyolojik ifadeleri destekleyen dilsel verilerdir. ŞZ'nin bir geçiş dönemi kitabı olduğunu Atalay, “Kıpçakçayı okşayan tarafları bulunmaktadır” (1949: IV) sözleriyle açıklamıştır.

Sonuç ve Öneriler

17. yüzyılda Türk olmayan Osmanlı tebaası Türkçe öğrenme gayretinde iken Türk olanlar özellikle saray çevresinde cereyan eden sanatsal ve kültürel faaliyetlerde yer almak veya bu faaliyetleri anlamak için Arapça ve Farsça öğrenmişlerdir. Bu yüzden 17. yüzyılda canlı bir dil eğitimi söz konusudur. Bin Muhammed Salih, Osmanlı devletindeki bu faaliyetlerin önemli bir müderrisidir. Kendisi geniş Osmanlı topraklarını dolaşmış, Küfe, Mısır, Anadolu ve Rumeli'de bulunmuş, bu bölgelerin dillerini inceleyerek hem durum tespitinde bulunmuş hem de ihtiyaçlara cevap verebilmek için uğraşmıştır. Mısır'da Arap çocukların Türkçe öğrenmeleri için dersler vermiş, ders notlarını da kitap haline getirerek yüzyıllarca kullanılan önemli bir dil bilgisi-sözlüğün mimarı olmuştur. Bu eser, *Eş-Şüzurü 'z-Zehebiyyetü ve 'l-Kıta 'u 'l-Ahmediyyetü fi 'l-Lugati 't-Türkiyyeti'* dir. Kitabın söz varlığı, kavram alanını göz önünde bulundurarak dizilmiştir. Önce dil bilgisi kategorileri hazırlanmış, sonra bu dil bilgisi kategorilerine uygun sözcük listeleri yazılmıştır. Dil bilgisi kategorileri üç tanedir: fiiller, isimler ve görevli sözcükler. Bunlara ilaveten kitaba dördüncü bölüm olarak

17. yüzyılın *Arapça-Türkçe ortak kelimeleri* listelenmiştir. Bu bölüm dönemin etimoloji çalışmaları için önemlidir. Ayrıca kitapta Osmanlı coğrafyasına ait Türk dilinin görünümü için yazarın çeşitli tespitleri bulunmaktadır. Bu tespitlerde Mısır ve çevresinin Oğuzcalaştığı, Kıpçak dilinin mensuplarının sadece Küfe ve çevresinde dar bir bölgede yaşadığı anlatılmıştır. Bu ifadeler, ses ve biçim bilgisine dayanan dil tarihi çalışmalarını destekleyici birincil derecedeki sosyolojik ve tarihi tespitlerdir.

Türk dili eğitimcisi, molla ve alim olan *Bin Muhammed Salih*'in Türkçeye ilgisi Mısır'da çalışmalarıyla sınırlı kalmamıştır. Anadolu'da da Türkçeye ait *Kamusu'l-Ervāmu fi Nizāmi'l-Kelāmi, Uknumu fi Lugati'r-Rūmi* ile *et-Tercumānu fi Lugati Āli Osmāni* eserlerini kaleme almıştır. Bu eserlerin Türkiye Türkçesine aktarılması ve sahip oldukları dilsel malzemenin işlenmesi, oradaki bilgilerin gün ışına çıkarılması Türk dili çalışmaları açısından önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLKADİROĞLU, (1997). "Halîmî Çelebi", *DİA*, C. 37, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa, YÜKSEKKAYA, Gülden Sağol, TABAKLAR, Özcan, (2010). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATALAY, Besim (1949). *Eş-Şüzürü'z-Zehabiyye ve'l-Kutai'l-Ahmediyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, İstanbul: Üçler Basımevi.
- AYVERDİ, İlhan (2006). *Büyük Misalli Türkçe Sözlük*, (Yay. Haz. Kerim Can Bayar), İstanbul: Kubbealti Neşriyat.
- BAKTIR Mustafa, (1999). "İbn Melek", *DİA*, C. 37, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları
- ÇETİN, Abdülbaki, (2006). "Ahmed-i Dâi' nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredât", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, ss. 113-128
- İNCE, Adnan (2010). "Nimetullâh Lugatı' nin Metin Kuruluşu Üzerine", *Türkiye'de ve Dünya'da Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Kubbealti Neşriyat.
- KARAHİSÂRÎ, Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin, (1875). *Ahter-i Kebir*, İstanbul: Ali Bey Matbaası.
- KILIÇ, Hulusi (1989). "Ahter", *DİA*, C. 2, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı
- ÖZTAHTALI, İbrahim İmran, (2009). "Şerh Geleneği ve Lâmi'î'nin Şerh-i Dibace-i Gülistan'ı", *TÜBAR*, S. 29, ss. 293-302
- http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/ztahtal_imran%20293-302.pdf, (E.T. 01. 12. 2011)
- SÜREYYA, Mehmed, (1996). *Sicilli Osmanî*, (Yayına Haz. Nuri Akbayar), İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı (ortak yayın).
- TOPARLI, Recep, (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyeye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, Esra İpek, (2007). "*Aşçı Dede Halil İbrahim Efendi'nin Fars Dili Ve Gramerine Dair Çalışmaları*", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

YAKAR, Halil İbrahim, (2009). “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî”, *Turkish Studies*, S. 4, ss. 995-1024,

<http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi6/sayi6pdf/55.pdf>, (E.T. 03.12.2011)

YAVUZ, Y. Vehbi, (1990). *Tâ ‘lim’ül Müteallim-İslâm’da Eğitim Öğretim Metodu; Metin, Tercüme, Şerh-*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı

YÜCE, Nuri, (1988). “Abdullah Ketseli”, *DİA*, C. 1, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları